

Ратко Р. БОЖОВИЋ

ПРОСТОРНА И СОЦИЈАЛНА (НЕ)ПОКРЕТЉИВОСТ МЛАДИХ У СЕЛИМА ЦРНЕ ГОРЕ

Генерација младих

Када је ријеч о генерацији младих, теоријски је установљено као и друштвено-институционално прецизирано да се ради о неформалној друштвеној групацији животног доба (15-27 година), која је биолошки па и социјално одређена а статистички операционализована. Дакле, ради се о прецизно утврђеној категорији људства коју уобичајено карактеришемо омладином. Истина, појам *омладина* ипак је у теоријском мишљењу као и у свакодневној искуственој пракси одређенији од појма *млади*. Није ријетка појава у друштвеној пракси да се генерација младих категорише и шире од утврђених животних граница (15-27) омладине, те се тиме залази у дјечју и у средњу генерацију. То, уосталом, није без логичке основе пошто су 15-годишњаци као и 27-годишњаци генерацијски чак много ближи оним непосредно испод, односно оним непосредно изнад свог годишта него што су оба гранична крајања годишта међусобно блиска или слична. То, ипак, не може бити препрека да не узимамо категорију *млади*, посебно када је у питању истраживање *генерације младих* у црногорским селима.

Позиција младих у селима Црне Горе у новијој историји

Генерација младих у црногорским селима је, тако рећи, у дугом историјском ходу била, све до појаве индустријализације друштва, претежно статично-хомогена друштвена групација. У ствари, млади су се између два свјетска рата репродуковали у истој социјално-статусној равни, сем у спорадичним приликама када су, претежно имућније породице ("газдинске породице"), школовале поједине синове за (под)официрска, учитељска, свештеничка занимања или су се знатижељни и талентовани појединци саморегрутовали за она занатска занимања која су била намијењена животу и раду у селима. Дакле, разлике између младих произилазиле су, прије свега, из друштвено-економског положаја њихових породица (родитеља), док је тако рећи у свему другом, уопште у начину живота, млада генерација била мање-више уједначена.

Црна Гора је историјски била осуђена, ратовима и печалбом – трбухом за крухом (посебно одласком у иностранство), на сталну и периодичну феминизацију, јер су гинули, умирали и дуже одсуствовали њени највиталнији и најпродуктивнији мушкарци. То се, у ствари, дешава у континуитету све до завршетка Другог свјетског рата. А пошто се тај "други рат" на ех-југословенским просторима, па одатле и на уже црногорском простору, није само одигравао против моћних фашистичких сила Осовине него и као немилосрдни грађански рат који је комунистичко-идеолошки (само)означен социјалном револуцијом, то је за собом оставио већу пустош, губитке у људству и у материјалним добрима. С обзиром на то да је Југославија била у великој мјери сељачко-пољопривредна земља, а уз то Црна Гора и изузетно сиромашна, тај велики рат је, поред осталог, оставио изразите посљедице на виталну структуру становништва црногорског села. Када се томе дода постреволуционарни развој који је са села махом регрутовао полуписмене младе сељаке "заслужне револуционаре", (прво)борце, за попуну старјешинског кадра за нову идеолошку армију као и за нову чиновничко-бирокуратску администрацију, онда можемо мислити колико је село већ начето на самом почетку изградње социјалистичке домовине. Млади тзв. скојевци, комунисти који су се припремали као водећи кадрови, једноставно су врбовани из пољопривредне дјелатности, чиме је произвођена двострука штета: прво, одузи-

мањем селу одговарајуће најпродуктивније радне снаге и, друго, наметањем нестручних кадрова другим друштвеним дјелатностима.

Када се на нужно-ратни удар надовезала “свјесна” послијератна дириговано-политичка акција, онда то није могло проћи без последица на црногорско село и уопште пољопривредно привређивање. Већ тада наступају депопулациони процеси у црногорским селима, да би се на њих надовезале и друге неразумне политичке мјере. Једне од тих мјера биле су насилна национализација и експропријација имовине ионако ријетких индивидуално-пољопривредних газда који су иначе раније доприносили већем и бољем остваривању прехранбеног прихода у Црној Гори. Насупрот тим мјерама које су проузроковале парцијализацију ионако уситњене приватне својине наступиле су послије тога мјере колективистичког округљавања путем политичко-насилног оснивања земљорадничких задруга по угледу на совјетске колхозе и совхозе, на које се касније наслонила убрзана индустријализација (“индустријализација плус електрификација”) и њој пратећа нагла неестетичка и нехигијенска урбанизација градова. Све то укупно представља шири детерминистички сплет (политичких, економских и културолошких фактора) који је условио општу девастацију села и пољопривреде уопште у Југославији и посебно у Црној Гори. То ће познати социолог села из Хрватске Светозар Ливада добро уочити и маркирати основне проблеме црногорског села и пољопривреде:

“Садашње стање села и пољопривреде у Црној Гори с друштвено-политичког становништва је више него забрињавајуће. Нажалост, то важи за сусједе. Но, како је ријеч о Црној Гори, она је под теретом историје. Село посебно.

- Под дугим перзистирањем традиције и архаичног живљења класичног сељаштва;

- Стихијно нестајање класичног села и сељаштва, а не усмјерена модернизација;

- Предуго стање првобитне акумулације на рачун села и пољопривреде;

- Индустријализација без индустријализма;

- Урбанизација без урбанизма као начина живота.”

Надаље, С. Ливада ће нагласити парадоксе у разумијевању развоја, гдје се форсира изградња градова уз истовремено зане-

маривање руралних простора. Тиме су брже нестајали или су се задржавали класични облици сељаштва него што су се то модерни, урбанизовани јављали (С. Ливада, 2004:52).

Индустријско-урбанистички бум произвео је рурални шок, који је, под тиранијом једне неуге комунистичко-партијске бирократије, сељаштво више изгонио из села и пољопривреде него што су те исте сељаке-пољопривреднике привлачили градови (опет С. Ливада). Стално се повећавао миграциони салдо село-град и полуурбанизоване вароши–ново-индустријализовани градови. Пошто се претежно селила млада мушка радна снага, то се све више у остављеним селима успостављала диспропорција између младих–старих и мушких–женских, што је, тако рећи, одједном довело до сенилизације и феминизације села. Тиме је пољопривреда напосто ”спала на нејака леђа” те, према томе, са све лошијом перспективом, што ће још у то вријеме убрзане индустријализације Милош Мацура запазити: ”Одлазак млађег и претежно мушког становништва, и услед тога релативно веће учешће старих генерација у пољопривредном становништву, следило је, додуше, захтеве индустријализације, али је пољопривреду стављало у неповољнији положај. Пољопривреда је остала са већим бројем жена и са већим бројем старијих особа, који су имали да предузму терет пољопривредне производње” (М. Мацура, 1958: 141).

Отварањем врата Европе за пријем јефтине (за њих) радне снаге из неразвијеног свијета (добре зараде за ту снагу) наставља се апсорбовање младих из села (”чистих сељака” и ”полутана” сељака-индустријских радника), али и запослених и незапослених из градова. Но, пошто је овдје предмет истраживачке пажње село, пољопривреда и њени млади житељи то се онда неће узимати у обзир млади из градова па иако постоје грађани-сељаци, тј. они који воде поријекло са села и имају наследну имовину (од родитеља). Ако емигранти – сељаци (претежно млади) ријетко, скоро никако, нијесу остајали за стално у иностранству а оно најчешће се нијесу, такође за стално, враћали свом родном селу поготово они из брдско-планинских села. Најчешће граде или купују па реновирају ”куће-дворце” у градовима, или на периферији градова па и у атрактивним равничарким ближе граду селима или чак иду даље према главном граду (Подгорици) и приморју. Они, уз ту врсту просторно-стамбене опремљености и уједно покретљивости, доживљавају специфичну социјалну про-

моцију са ”својеручним” гастарбајтерским бизнисом гдје се... и вљењем, понашањем и дјеловањем приказују у специфичном облику кич-оспољености.

Хрватски социолог села Владо Пуљиз истиче да је други вал (или облик) деаргаризације, означавајући га *индиректним ѿрансфером* (послије *директног ѿрансфера* под утицајем индустријализације), настао под непосредним подстицајем *обавезног осмогодишњег школовања младих* у југословенском друштву. (В. Пуљиз, 2002: 176). Увођењем, боље речено завођењем, обавезног школовања до нивоа осам разреда, вјероватно у невријеме, аутоматски је код родитеља поготово код дјеце по окончању осмог разреда произвео представу да се не смије остати на том школском нивоу него продужити школовање за одређено занимање. Тиме су се створили услови и мотивација код младих на селу да се иде ван пољопривреде или, у ”најбољем случају”, да се промијени редослијед приоритета – прво занимање за које су се квалификовали па тек онда (као допунско) пољопривредно занимање. У Црној Гори владање патријархалног менталитета изражавано је, поред осталог, посебно у односу према женској дјечи гдје се она нијесу школовала даље од некадашње четвороразредне основне школе, или ако су се школовала, онда је то далеко мање и рјеђе у односу на мушку дјецу, као што се све до данашњег времена практикује, поготово у селима, искључивање женске дјеце из ”права” наслједства на некретнинама (имовином). Од момента политичко-нормативног завођења, тачније речено, од прве генерације младих са завршеном осмогодишњом школом, наступа, да тако кажемо, потпуни преокрет у погледу настављања школовања женске дјеце а која послије завршавања школе или факултета још мање од младог мушког свијета желе да остану на селу. Стицањем дипломе, поред тога што хоће да раде у граду, такође настоје да, до искључивости, заснују брак са момцима из града. Зато, послије извјесног времена долази до реструктурирања младог становништва у селима када умјесто претходне феминизације изазване налетом индустријализације настаје супротан процес – село све више оптерећује вишак младих и средовјечних мушкараца – нежења и то тако да им ништа друго не преостаје до да афирмишу један празни андроцентризам.

Према томе, *summa summarum*, сва послјератна реструктурирања села и пољопривреде, уопште начина живота у селима у

значајној мјери су се тицала младе генерације. Стипе Шувар је руководио 1963/64. године великим истраживачким пројектом путем дириговане анкете којом је обухваћено 2% (4294) ученика осмог разреда у 128 сеоских основних школа у Југославији, у свакој републици и покрајини (С. Шувар, 1988: 116-28). У Црној Гори анкетом је обухваћено пет школа гдје је, већ тада, коефицијент 82,4 оних који желе да се даље школују, изнад просјека 77,6 у Југославији, односно послје Македоније 92,6 и БиХ 86,6, као иначе економски најнеразвијених република у ех-Југославији, да би коефицијент 68,6 био најнижи у Словенији као најразвијенијој републици. Од читаве популације анкетираних у Југославији, да се каже "скоро невјероватно", само 37 или 0,8 посто је жељело да се бави пољопривредним привређивањем, тј. да ради на очевом имању. Али, то не значи да сви млади који желе да заврше школе (или факултет) хоће и да напусте села (преселе се у градове), посебно из равничарских и ближе граду села. То потврђују подаци анкете гдје 810 од 4294 испитаника у југословенским селима сматра да је боље и љепше живјети у селу, да би таквих у Словенији било чак 40,2%, а наспрам њих само би један желио остати на родитељском посједу. Оваква оријентација младих да желе остати да живе у словеначким селима није никакво изненађење пошто је то пракса у развијеним европским земљама, тј. тамо гдје у погледу урбанизације, институционалне опремљености, уопште израђене инфраструктуре, постоје услови на нивоу услова живота у граду, али са свим предностима зелено-природне зоне у односу на сиву - градску зону. Дакле, млади на селу много више бјеже од пољопривредне производње, поготове као једине или основне своје дјелатности, него од живљења (становања) на селу, што говори да је, у потенцијалитету, израженија њихова социјална него просторна покретљивост. Друго је питање колико су затворени канали у друштву за било какву социјалну, посебно међугенерациску, покретљивост, па, према томе, млади на селу *de facto* (п)остају, све више, вишак радне снаге на свом минијатурном посједу и уопште у друштву. С. Шувар ће, у виду коментара, закључити: "Велика склоност омладине ексодусу постоји, дакако, и данас, а и мотиви су исто вјетни. Али на основу новијих истраживања можемо напоменути да омладина ипак жели у већем броју остајати у селу него што је то показивала анкета на којој се заснива наша анализа анкете из 1963" (С. Шувар, 1988: 128). Но, поставља се питање

под којим условима живљења остајати или се враћати селу, поготово испражњеном и опустошеном селу, јер "индустријализација и масовно школовање младих нараштаја за непољопривредна занимања пресудни су чиниоци настајања старачких домаћинства у пољопривреди и селу" (С. Ливада, 2002: 278).

Едхем Дилић је, осам година (1971) послије Шуваровог истраживања, спровео истраживање о положају сеоске омладине када се, такође, показала склоност сеоске омладине егзодусу, али се већ тада изјаснио већи број испитаника, у односу на Шуварово истраживање, да жели остати на селу. Е. Дилић је анализом података установио одређене правилности, гдје млађи ученици од 15 до 17 година далеко више (44,2%) желе да емигрирају из села него они од 26 до 29 година (23,5) и обрнуто млађи од 15 до 17 година мање желе (20%) да остану на селу у односу на оне од 26 до 29 година који изразито више 53,3% желе остати на селу. Када су у питању неодлучни, опет млађи (35,7%) предњаче у односу на старије (21,2%). Дистрибуција одговара, по занимањима, оних који желе да напусте село, по логици ствари, очекивана је: незапослени (52,8), школска омладина (50%), радничка омладина (31,7%) и пољопривредна омладина (26%), док је склоност остајања на селу обрнута, највећа је код домаћица (45%), па онда код радничке омладине (40,6%), код незапослених (20,3%) и најнижа код школске омладине (18,6%), да би број неодлучних био највећи (нешто већи од трећине) код пољопривредника. А што се тиче школске спреме потенцијални емигранти су више заступљени што је већи степен завршене школе, док када је у питању опредјељење за остајањем на селу бива обрнуто. Према томе, млађи, незапослени, они престижнијег занимања и школованији склонији су емигрирању из села него друге категорије младих (Е. Дилић, 2002: 387-405).

Овдашња друштвена криза по свим шавовима укупног друштвеног бића једноставно затвара село и оставља га самом себи, без обзира на сву испразну политичку реторику да је пољопривреда, уз туризам, стратешка привредна грана развоја Црне Горе. Процес транзиције стално се одвија у "порођајним мукама" гдје "политичке бабице" никако неће или не умију направити "царски рез" и избацити на видјело дана "новорођенче" које би трансформисано отворило очи за нови прогрес друштва. А прогрес друштва обавезно подразумијева афирмацију младих нараштаја као дјелатних бића, па и младих у сеоском амбијенту

живота, посебно тамо гдје постоје потенцијалне (објективне и субјективне) могућности. ”Поставља се питање какве су могућности за ревитализацију (реформу) црногорског села када се оно налази у социоекономском назадовању, а то се може рећи и за многе градове? Транзициона криза се изражава кроз повећану стопу незапослености, недовољну економску активност, криминализацију, продужену пауперизацију, стамбену оскудицу итд. Криза се огледа и у паду нупцијалитета, фертилитета и natalитета. Ријечју, у процесу друштвене рецесије опао је и квалитет живота. У овако неповољном амбијенту шансе за ревитализацију села у скорашње вријеме су минималне, али се ова оцјена не мора односити на села у приморју и у равничарском дијелу Црне Горе која имају довољно људских и других ресурса.” (С. Вујовић, 2004: 104). Сретен Вујовић веома успјешно маркира изражене проблеме црногорског друштва у којима се оно данас налази, а тичу се, у знатној мјери, и црногорског села. Са тим проблемима се ипак успјешније носе становници равничарских ближе граду села него што се то носе, или би се могли носити становници брдско-планинских села и него што се може носити пауперизована радничка класа. Ипак, младима на селу бар (пре)остаје, по оној народној: ”Плети kotaц као отац!” Иако су школовани, младима би у граду (пре)остали разни облици девијантног (деструктивног, аутодеструктивног) понашања и дјеловања. ”Међутим, ’транзицијска престројавања’ у стратешком опредељењима не би требало да остану жна површини’ друштвених противречности, које се само на први поглед изражавају у наведеним дилемама (у вези са научно-политичким проучавањем села – уметак, Р.Р.Б.), већ захтевају да се социолошки разумеју и објасне особености села и сељачког рада; како у њиховој историјској димензији тако и у актуелним условима конкретног друштва” (Б. Милошевић, 2004: 126-27). Млади у селима су колико-толико измакнути од свих могућих опасних искушења, па иако се по разним девијацијама, приближавају менталитету младих који превише бораве на градским улицама, трговима и у кафићима.

Неравномјерна заступљеност младих у црногорским селима

Црногорска села су као и села у другим републикама бивше Југославије доживјела, највише због нагле и несмотрене индустријализације, огромну депопулациону промјену да би поготово било девастирано брдско-планинско село. Уосталом, црногорско село и онда када је било основни облик становања и живота у друштву опет је у највећем броју случајева било мало, сиромашно, смјештено на беспућу, у красу, најчешће и то са мало неплодног земљишта, са суровом хладном климом или са спрженим љетњим сушама. Зато није случајно ни то што је од вајкада, далеко прије развоја индустријализације, било емиграциона зона из које су се, повремено и стално, иселјавали њени жители дилем свијета. Дакле, село у Црној Гори традиционално је било много више мјесто за рационално напуштање него за емоционално везање за њега (остајање у њему). То иселјавање се посебно односило на млађе генерације које су, по природи ствари, храбрије, самоиницијативније, спремније на ризик, као и што више него средовјечне и старије генерације посједују потребу за промјеном. Обично просторна покретљивост имплицира и социјалну покретљивост, гдје и најмлађи имигранти размишљају не само о властитој егзистенцији него чак више о егзистенцији своје породице, већ формиране или планиране. Неће, дакле, да се репродукују у затеченој егзистенцијалној равни као њихови родитељи или у још неповољнијој због уситњенијег наслијеђеног посједа, посебно у ранијем периоду када је наталитет био далеко већи него појавом нагле индустријализације и њене експанзије.

Заступљеност младих данас као сталних становника у селима Црне Горе је веома различита. тј. креће се од оних замрлих села у којима нико нема да живи или ако има то се своди на безначајан број старих људи све до равничарских ближе граду села у којима се већ осјећа пренасељеност школованих а незапослених младих становника. Када су у питању напуштена ("замрла") села, карактеристичан примјер је забиљежио дневни лист "Вијести", гдје је село Прифте у Малесији спало само на једног 67-годишњака, и то повратника, послје пензионисања, из града. Он само чека своју супругу да му се послје пензионисања придружи, да би њихова дјеца наставила да живе у граду. Село

Прифте је некада имало више од стотину житеља, али су се, већ одавно, исељавали у ближа мјеста (Подгорицу, Тузи), као и у ближе и далеке мље: Италију, Француску, Њемачку, Америку и ко зна гдје све не (забиљежила новинарка Маријана Цамовић, под насловом: "Пашко данима нема с ким да проговори", "Вијести", петак, 31. децембар – понедељак 3. јануар, 2004/05, стр. 41).

За младе су једноставно затворена врата просторне и социјалне покретљивости, па иако се и даље наставља тренд смањивања сеоског а увећавања градског становништва. Ново Вујошевић, анализирајући резултате посљедњег пописа становништва у Црној Гори које је спроведено 2003. године, констатује: "У једном доста дугом периоду у Црној Гори се смањивало сеоско, а увећавало градско становништво. Тај се тренд наставља ако се посматрају резултати пописа из 2003. године у односу на резултате пописа из 1991. године. У овом раздобљу проценат градског становништва се повећао за 9,1 одсто. Упоредо са овим, перманентно је опадао и проценат сеоског становништва, што је резултат претјеране и сталне деаргаризације у Црној Гори" (Н. Вујошевић, 2004: 11; 2. наставак). Н. Вујошевић, с добрим разлогом, критикује постојећу политичку власт Црне Горе која "на сав глас" преко планиране тзв. Агенде о економском развоју и економским реформама наглашава пољопривреду као један од приоритетних праваца развоја. Он, заправо, аргументовано на примјерима показује опадање контигената говеда, оваца и коња, колико је "напредовала" пољопривредна производња у Црној Гори, а посебно сточарство у планинским предјелима (Н. Вујошевић, 2004: 11; 4. наставак).

Када су у питању млади и село у Црној Гори, онда је лако констатовати да је све мање оних који се одређују да се баве пољопривредном производњом као основном, да не кажемо једином, дјелатношћу па иако одређени број ипак преферира више село за стални боравак него град. Драгољуб Б. Ђорђевић детектује двије категорије младих у данашњем начину живота у селима: једни су *сеоски млади* а други *млади сељаци*, од којих је прва категорија веома хетерогеног састава, и њој, иначе, припада и друга категорија младих. Ђорђевић јасно експлицира: "На почетку треба подвући да 'сеоски млади' и 'млади сељаци' нису синонимни појмови: први, и по обиму и по садржају, шири је од другог. Млади на селу јесу сложенија друштвена група и никако се не могу једначити са младим сељацима. Сви млади сељаци је-

су сеоски млади, али само један, и *ѿо ужи, део сеоских младих ѿриѿага каѿеѿорији младих сељака*. Остали су млади незапослени, они у војсци, средњошколци, студенти и млади радници. Чак је међу младима на селу и бројчано најмање младих сељака, са тенденцијом, бар до ових времена, физичког опадања до ишчезнућа” (Д. Б. Ђорђевић, 2004:203). Са становишта будућности, перспективе, младих уопште, па и посебно младих на селу, једино право радикално рјешење јесте, како га то добро маркира Ђорђевић, корјенита измјена постојећег друштва. Свако парцијално или палијативно побољшавање, иако јесте вриједан напор, али ипак није право рјешавање постојећег проблема. ”Речју, *нужно ѿрансформисати српско и црноѿорско друштво, а не ’мењати’ младе* – како многи и сада желе” (Д. Б. Ђорђевић, 2004:205). Нешто слично Ђорђевићу мисли Слободан Вукићевић (социолози добро разумијевају ствари), када препоручује: ”Потреба за новим типом села је, прије свега, потреба савременог и прогресивног развита Црне Горе, а не само потреба села. Основана је претпоставка да у свим структурама становништва Црне Горе, са становишта садашњости и поготово са становишта будућности, постоји отворен или латентан интерес за враћање ’живота селу’. Треба испитати ту структуру интереса, типизирати је и уградити у нови тип села уз глобалну оријентацију друштва да ствара могућности да она профункционише” (С. Вукићевић, 2004:83). Отприлике, (при)стигло је вријеме до “нулте тачке” о позицији и улози села у друштву када треба почети (*in statu nascendi*) са успостављање једног у друштву новог односа према селу и пољопривредној производњи. А тим успостављањем новог односа према развоју села *никако* не можемо заповставити стварање услова за квалитет живота младих на селу, без бојазни да ли ћемо успјешити ѿихову социјално-међугенераѿијску покретљивост. Треба, дакле, спонтано стимулисати и тиме мотивисати и оне младе који хоће само узгред или чак *никако* неће да се баве пољопривредном производњом, али опет хоће стално да живе на селу. Они ће се ипак кад-тад ангажовати, бар до извјесне мјере, да производе на окућницама, ако ни због чега другог а оно због психо-физичке рекреације као и због убирања плодова природно здраве хране. Зато, ни најмање није за потцјењивање тенденѿија, у посљедње вријеме, повратка селу старијих ѿуди па било то повремено (за викенд или сезону) или стално (остављањем стана или куће дјеци). У сваком случају, и

то је допринос ревитализацији села, поготово брдско-планинским селима који се очитује реновирањем старевина (кућа и њима пратећих објеката) или изградњом викендица без грандоманских захвата у изградњу луксузних кућа без укуса и истинских потреба. А тек шта би за рсафирмацију села значило када би се једном (о)смишљеном политиком развијао не само сеоски туризам него и када би се стимулисала пољопривредна производња (производња и спремање здраве хране), а опет ради туристичке понуде иако ван села. А Црна Гора је богом дана за комплементарно организовање и развијање пољопривреде и туризма, како приморског (медитеранског) тако планинског (континенталног).

Најгоре је оно стање у друштву, какво је сада у Црној Гори, које детерминише статичну позицију младих, оних у граду и оних у селу, гдје, у ствари, не постоје канали, напосто су затворени, социјалне па и просторне покретљивости, како они у правцу село-град тако и они у правцу град-село. Не може се прихватити ни мишљење оних истраживања сеоског начина живота који се експлиците залажу против враћања младих грађана селу, пошто је то, по њима, вишеструка ретроградност. ”Јер, повратак омладине на село значио би повратак искуству њихових дедова, будући да су и очеви били индустријски радници а у најбољем случају тзв. полутани. Поред непостојања нагомиланог искуства садашњи омладинац ће бити изложен још најмање једној недаћи: он све више зависи од нових, техничко-технолошких могућности, а то превазилази његове стварне производне могућности” (Ј. Живковић, 1995:29). Није ваљда, како то истиче Јован Живковић, да се трећа генерација (данашња омладина) враћа искуству својих дједова па и када је у питању село и пољопривреда, па ни у случају ако су њихови дједови живи, управљају имовином, чак и привређују. Уосталом, ни сами старци не привређују данас као када су били млади, тј. привређују у много чему измијењеним условима. А када је у питању искуство нико се не рађа са готовим искуством него се оно стиче радом и примањем савјета од ауторитета знања. То С. Шувар добро запажа: ”Више се не ради о дихотомији село-град, која је обиљежавала цијелу досадашњу повијест човјечанства, већ о успостављању *рурално-урбаног континуума*, у којем се урбане тековине дисперзирају и прилагођавају сеоској врсти настањености. То бисмо назвали *урбанизираним руризмом*” (С. Шувар, 2004:45).

Заступљеност младих у селима Црне Горе је толико различита да у неким брдско-планинским селима нема младих,⁶ већ одавно, или ако их има то је занемарљив број, док у урбанизованим равничарским ближе граду селима чак постају вишак због пренасељености, по јединици земљишне парцеле, за нормалну егзистенцију, а и због немогућности запослења у ванпољопривредној дјелатности, тј. за оно за што је стекао диплому кроз редовно школовање. Села су, мање-више, нестајала или се рапидно смањивала, баш због одласка из њих највиталнијих (младих) становника. То показују, на најбољи начин, подаци који говоре о претварању некадашњих села у минијатурна насеља или само у запуштена кућишта. Тако је, нпр., 1948. године било свега 7 (0,6%) села која су имала до 25 становника да би 1991. године таквих села било 160 (13,3%) од којих је 15 без иједног сталног становника, а од 26 до 50, становника 1948. било је 31 село (2,6%), а 1991. чак 178 или 14,8% од укупног броја села у Црној Гори. Како су у послеријатном периоду под утицајем нападно убрзане индустријализације смањивала ионако мала села и тиме увећавао број села са мањим бројем сталних становника, исто тако су се смањивала велика села (велика за црногорске прилике) да би се умањивао број великих села, тако да од 201 до 500 становника 1948. године било је 479 села (39,8%), а већ 1991. године свега 255 (21,3%). А толико је очигледно, како наглашава Маја Штамбук, да се не очитују негативне последице под утицајем нагле индустријализације, у великом бројчаном одливу становника из села, него и у суштинској негативној структурној промјени. Наиме, М. Штамбук каже: "Негативне последице наглог одљева радне снаге не налазимо у самом броју одлазака већ прије свега у томе што су тим егзодусом били захваћени радно и фертилно најактивнији континент сеоске популације, што се, ускоро, одразило и на економске и витално-демографске показатеље становништва сеоских подручја, али и на квалитету живота" (М. Штамбук, 2004:421). Иначе, створила се представа код младих који живе на селу, још са завршеном школом, о томе да остајање а поготово бављење пољопривредом није никаква перспектива. Али, постоји огромни раскорак између њихових аспирација и друштвених могућности да се аспирације остваре. Према томе, одложена је, ко зна за које вријеме, њихова просторна и социјална покретљивост.

Куда ће и шта могу млади?

Младе су, у ствари, у граду и селу други довели у позицију њихове дезоријентације и без могућег избора. Позиција младих уопште посебно је погоршана у вријеме транзиције, и то не као неко пролазно стање, него сигурно за дуже вријеме. Зар то не показује тенденција завршених средњошколаца као и студената са представом о бесциљности студирања. Стално се повећава број оних који продужавају или напуштају студије. У ствари, расте диспропорција између уписаних и завршних студената. Такође, опада нупцијалитет а расте диворцијалитет, односно једноставно се одлаже ступање у брак као и рађање дјеце за нека боља времена, смањује наталитет а развод бракова младих је редовна појава, прије свега због социјалне биједи и неизвјесности долажења бољег стања у друштву. Обрће се ред ствари, раније генерације младих сигурније су ступале у брак и лакше (они или њихови родитељи) рјешавале егзистенцијалне, посебно стамбене, проблеме за свој брачни живот, док су садашње генерације принуђене да ступањем у брак остају да живе са својим родитељима. Тиме једни и други (родитељи и дјеца) губе своју аутономију, што посебно оптерећује младе брачне парове. Дакле, почиње да нестаје моногамна породица, тј. одиграва се реверзибилни процес, због голе егзистенцијалне нужности, кретање према патријархалном облику породице. Чак је то израженије у градовима него у селима, или израженије код чистих грађана него у породицама које воде поријекло из села, пошто за ове друге постоји бар донекле алтернатива – родитељи се враћају родном крају (селу) а младенци остају у граду у родитељским становима или кућама. Уосталом, села у плодним равницама ближе градовима са развијеном инфраструктуром, комфорним кућама, иако са мањим пољопривредним посједом, ипак, са гледишта задовољавања основних потреба, бивају у предности па и за младе генерације у односу на градове. Према томе, ”поларитет село-град може се што се тога тиче (социјално-моралне предности сељака у односу на грађанина – уметак, Р.Р.Б), слично као и поларитет патријархално-модерно, видјети више као асоцијација него као супротност” (Ј. Кодрња, 2002:177).

Када је у питању ревитализација села у Црној Гори, онда се то намеће као политичко питање које у стратегији развоја пољопривреде, уз развој туризма, стално вербално истиче као при-

оритет у оквиру укупног развоја Црне Горе. А када се, већ, подједнако наглашава приморски и планински туризам, онда се морају предузимати оперативне мјере развоја сеоског туризма. При томе треба отворати канале социјалне промоције младих на селу, јер ревитализације села нити је има нити је може бити без афирмације младих преко њиховог продуктивног дјеловања у друштву адекватно вреднованог и награђиваног. Драгутин Бабић и Иван Лајић заједнички истраживачки рад о могућностима ревитализације хрватских отока завршавају са упитаношћу да ли ће држава предузети одговарајуће потезе како би преостале оточане заинтересовала да остану на острвима и тиме зауставила депопулацију. Они ће закључити: "Одговори који произилазе из нашега истраживања не дају разлога за израженији оптимизам, а млади оточани још увијек више преферирају одлазак него останак. Само *јача индустријализација државе* може зауставити садашње трендове те помоћи у рјешавању ове својеврсне оточне 'квadratуре круга'" (Д. Бабић и И. Лајић, 2001:79).

У вријеме изражене друштвене кризе, егзистенцијалне бијезде, стања аномије у друштву, млади губе наду у бољитак егзистенције, те поред прихватања било каквог посла код приватника за мизерну зараду и укључивања у рад "на црно", своје слободне вријеме испразно троше у кафићима у којима подлијежу разним искушењима. У ствари, укупна егзистенција младих, па и младих на селу, поремећена је са малим изгледима за побољшање стања. Миомир С. Наумовић истиче какво је поражавајуће стање сеоске омладине у Србији: "У веома тешком материјалном положају налази се петина сеоске омладине. Они тврде да су кризна времена довела до знатног пада неких елемената животног стандарда. Не крију да немају новца, да њихови родитељи позајмљују новац или продају и оно што иначе нису у бољим временима планирали да продају. По ријечима младих, на селу је криза највише угрозила потребе у одевању, културно-забавном животу, а породичне потребе у грејању, струји и нешто мало у исхрани" (М. С. Наумовић, 1995:39). Ако М. С. Наумовић истиче као недостајуће ове елементе животног стандарда омладине на селу, чак елементарних потреба (грејања, струје па и хране и то на селу), онда је то заиста пропадање по свим шавовима људске егзистенције, а не само по неким елементима егзистенције младих. Додали бисмо томе и честу појаву не само задуживања родитеља због кришења оскудне егзистенције него и

због оправданих и неоправданих дугова и захтјева своје дјеце. Иначе, плаћање на одложено, давање робе на вересију, тако рећи је уобичајена пракса све од личног па до друштвено-институционалног плана. Изгледа, мало је оних који, у свакој прилици, имају платежну моћ. Можемо мислити како се млади све сналазе у разним трансакцијама са разним робама (претежно бофл робом) и новцем. И село је захваћено шверцем, зеленаштвом, нарочито млади на селу, који се довијају на разне начине да дођу до новца. Изгледа, једино им је то преостало за њихову социјалну промоцију и остваривање лажног угледа. Имаш или немаш - постаје основни "вриједносни критеријум" или *raison d'être* познавања колико ко "вриједи", односно колика му је цијена, колико, у ствари, кошта да се не би продавао "за ситне паре".

У посљедње вријеме све се више заговара потреба за спасавањем спољне природе ради, у ствари, очувања човјекове природности, а што је планетарни проблем. Ако је Црна Гора проглашена еколошком државом, онда јој много неће помоћи разне политичке прокламације и декларације нити политичке промоције, него много више дјелатна пракса спровођена у живот осмишљеног еколошког програма. У свијету, иначе, сваког дана ничу нови еколошки покрети и програми, иако истина много више декларативног него дјелатног карактера. У оквиру тих програма неоспорно спадају тенденције и покрети који усмјеравају развој пољопривреде. Горан Ристић истиче захтјеве који се морају испунити да би такве тенденције и покрети били дјелотворни. Он набраја три основна захтјева:

"- очување природне равнотеже и квалитета животне средине,

- производњу потребног обима квалитетне хране и

- економску заинтересованост произвођача хране"

(Г. Ристић, 1995:43).

Организовање производње здраве хране, по Ристићу, подразумева предузимање низа мјера у примарној пољопривредној производњи као и у области прераде пољопривредних производа. А производњу здраве хране је најприје, да не кажемо једино, могуће организовати у планинско-брдском подручју, тј. тако, како Ристић каже, гдје се одвија екстензивна пољопривредна производња, са мањом употребом минералних ђубрива и хемијских средстава за заштиту биља а посебно зато што су та подручја удаљена па и заклоњена од индустријских капацитета и

интензивног саобраћаја. Житељима – произвођачима здраве хране треба гарантовати откуп, уз повољну цијену, уникатне робе, те здравствену заштиту и осигурање права на пензију. Али, без изградње инфраструктуре, културно-забавне понуде, организовања редовног школовања дјеце, отварања канала социјалне покретљивости, не могу се млади мотивисати за живот, готово стални, у тим подручјима. Уз осмишљено стимулативно организовање живота и рада, добро би било комплементарно развијати сеоски туризам у посебно атрактивним планинским подручјима, а таквих у изобиљу има у разним подручјима Црне Горе. А и започети тренд повратка, привременог и сталног, селу код генерације трећег доба, пензионисаних ”младих стараца”, није безначајан допринос ревитализацији села и пољопривреди. То не може бити без утицаја на њихове потомке, посебно она оне који нијесу нашли ухљебље у граду, а и мало је оних који ће га наћи, како бар ствари за сада стоје, у догледно вријеме.

Веома разнородни житељи равничарских ближе граду села ипак се некако сналазе у обезбјеђивању како-тако нормалне егзистенције; неки су већ одавно (примјер Зете) развили лукративност. У претјераном коришћењу хемијских стимуланса и климатских повољности за рано сазријевање воћа и поврћа да би чак у стакленицима претицали и те такве повољности и тиме убирали значајне зараде контаминира се сопствено природно добро. Но, у оваквим селима јавља се поларност, на једној страни постоји пренапученост по јединици земљишне производње док на другој страни постоје посједници релативно крупнијих земљишних посједа, који не живе на селу, који не обрађују своје посједе или обрађују само мале парцеле (баште). Ипак, уз све повољности и неповољности живота на селу и млади данас желе, у великом проценту, да побјегну из тог амбијента. Чак и они који желе остати опет не желе да се баве пољопривредом, штавише хоће да раде на газдинству другог али не и на сопственом имању. У ствари, млади хоће да изађу из, прије свега, егзистенције наслијеђене од својих родитеља. Али у друштву су затворени канали за такву промоцију и то много више него њиховим родитељима који су се индустријализацијом једноставно запошљавали у друштвеном сектору, истовремено остајали на свом сеоском имању као полутани, једном ногом у индустрији са другом у пољопривреди. Други сељаци, они у брдско-планинским селима, већином удаљеним од града а без могућег дру-

штвеног или личног) превоза од мјеста живљења до мјеста рада, имали су само избор – остати на селу или прећи у град, као постанари на дужи рок, на рад у новоотвореној индустрији. Дакле, одлучивали су се између два најтежа услова егзистенције за себе и своје породице, али другог избора, све до отварања могућности одласка у иностранство, није било. Егзодус преласка становника из села у градове детерминисао је пражњење села а пуњење градова, што је пратило запуштање сеоских кућа и дивљање урбанизације градова, посебно рубних дјелова градова, гдје су преко ноћи ницала радничка насеља.

Све то што се за пола вијека одиграло и што се данас одиграва са селом и његовим становништвом понајмање је био њихов избор, јер у крајњем више су морали вољети оно што добијају него што су могли добијати оно што воле. Наиме, силом прилика су се одлучивали између остајања на селу или преласка у град, махом у индустрију. А сада црногорско друштво је стигло до таквог стања, гдје млади људи нијесу стигли ”ни тамо ни амо”, чак немају ни избор који су имали њихови родитељи, без обзира на то што су много више школовани тиме и образовани. Према томе, млади људи у црногорском друштву налазе се засада у статичној друштвеној позицији јер им је блокирана и просторна и социјална покретљивост.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабић, Д. и Лалић, И. (2001), *Дилема младих ошочана – ошайи или ошйићи*, Социологија, бр. 1/4 (151/154), Загреб
2. Вујошевић, Н. (2004), *Сјевер се сели у Подгорицу; Село деманџује Владину Аџенду*, Дневни лист "Дан", уторак 17. и четвртак 19. фебруар, Подгорица
3. Вујовић, С. (2004), *Црногорско село у ѿранзицији*, Зборник радова: *Село у Црној Гори*, бр. 66, Црногорска академија наука и умјетности; Универзитет Црне Горе, Подгорица
4. Вукићевић, С. (2004), *Сељаков рад између ѿрагиције и модерносции*, Зборник радова: *Село у Црној Гори*, бр. 66, Црногорска академија наука и умјетности; Универзитет Црне Горе, Подгорица
5. Дилић, Е. (2002), *Обрасци одлучивања и сѿрукџура ѿродичне моћи у савременој ѿлоѿривредној ѿродичици*, Социологија села, бр. 3/4 (157/158), Загреб
6. Ђорђевић, Д. Б. (2004), *Сеоски млади и млади сељаци*, Зборник радова: *Село у Црној Гори*, бр. 66, Црногорска академија наука и умјетности; Универзитет Црне Горе, Подгорица
7. Живковић, Ј. (1995), *Сеоска омладина и ѿпоследиче ѿромена у садржају рада*, Зборник радова: *Млади на селу* (приредили: Драган Видојковић и Јован Живковић), "Центар 018" д.о.о. за информисање, културу и маркетинг, Ниш
8. Кодрња, Ј. (2004), *Паѿријархалносци у хрваѿској обшцији*, Социологија села, бр. 1/2 (155/156), Загреб
9. Ливада, С. (2002), *Сѿарачка ѿлоѿривредна домаѿинсѿива*, Социологија села, бр. 3/4 (157/158), Загреб
10. Ливада, С. (2004), *Судбина црногорских руралних насеља насѿалих за хисѿоријски ѿренуѿак*, Зборник радова: *Село у Црној Гори*, бр. 66, Црногорска академија наука и умјетности; Универзитет Црне Горе, Подгорица
11. Маџура, М. (1958), *Сѿановнишѿво као чинилац ѿривредног развоја Јуѿославије*, Нолит (Економска библиотека 7), Београд
12. Милошевић, Б. (2004), *Дилеме научноѿлишѿког ѿрисиѿуѿа ѿранзицији села и ѿлоѿривреде у нас*, Зборник радова: *Село у Црној Гори*, бр. 66, Црногорска наука и умјетности; Универзитет Црне Горе, Подгорица
13. Наумовић, И. С. (1995), *Проблеми сеоске омладине данас*, Зборник радова: *Млади на селу* (приредили: Д. Видојковић и Ј. Живковић), "Центар 018 д.о.о. за информисање, културу и маркетинг, Ниш"

14. Пуљиз, В. (2002), *Облици и посљедице деорганације у нашем селу*, Социологија села, бр. 3/4 (157/158), Загреб
15. Ристић, Г. (1995), *Офанзивни развој села на еколошким основама*, Зборник радова: *Млади на селу* (приредили: Д. Видојковић и Ј. Живковић), "Центар 018 д.о.о. за информисање, културу и маркетинг, Ниш"
16. Штамбук, М. (2004), *Друштвени развој и село*, Социологија села, бр. 3/4 (157/158), Загреб
17. Шувар, С. (1998), *Социологија села*, II том, уџбеници Свеучилишта у Загребу - *Manualia Universitatis studiorum Zagabiensis*, Загреб,
18. Шувар, С. (2004), *Село у транзицији*, Зборник радова: *Село у Црној Гори*, бр. 66, Црногорска академија наука и умјетности; Универзитет Црне Горе, Подгорица

Ratko R. BOŽOVIĆ

SPATIAL AND SOCIAL (IM)MOBILITY OF THE YOUTH FROM THE MONTENEGRIN VILLAGES

Summary

This work considers the problem of obstruction of the channels of the spatial and social mobility of the youth from the Montenegrin villages. In its first part, this work gives a historical overview of the young people's general commitment to emigrate to more developed regions. It separately analyses migration of the young people in the direction village-town, which increased with abrupt industrialisation during the communist system in ex-Yugoslavia, especially in Montenegro.

Montenegro experiences uneven presence of the young people in the villages: while there are almost no youth in the hills and mountains, their number grows in the bigger villages situated in the plains and close to the towns, and their composition is mostly heterogeneous. Most of them have a high-school education, while many have a university degree. Almost all of them wish for an appointment in a town. Moreover, a significant number of them are potential emigrants. However, at the time of pronounced social crisis and of unsuccessful transition in general, their aspirations are frustrated. Owing to circumstances, they remain village population despite their will. Therefore, impossibility of social immobility determines the spatial immobility.

